

УДК 348+930.1(091)

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2022-1.1>

В. А. Санжаров, кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри теоретико-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету

ВИТОКИ І ДжЕРЕЛА КАНОНІЧНОГО ПРАВА В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ДО ДЕКРЕТУ ГРАЦІАНА

Стаття присвячена виділенню та перегляду основних джерел, які становили основу створення канонічного права протягом пізньої античності та раннього середньовіччя. Граціан зібрав в єдину збірку близько 4000 текстів, що охоплюють весь спектр юридичних відносин у Церкві: джерела права, номінації та повноваження чорного та білого духовенства, процесуальні норми у церковних справах, злочини та санкції релігійного характеру, юридичні правила тайнств, включаючи шлюб, який, як вважалося від раннього середньовіччя, входить до компетенції Церкви як тайнство. Визначені категорії джерел, які надали Граціану матеріали для «*Decretum*»: канони соборів, папські декрети, патристичні тексти, римське право, капітулярії Каролінгів та підроблені юридичні тексти (так звана «псевдо-ісидорійська складова»). Аналізується якою мірою ті, чи інші юридичні пам'ятки попередніх епох вплинули на структуру і склад «Декрету» Граціана.

Римське право було прийнято ранньосередньовічної Церквою ("*ecclesia vivit iure Romano*") і мало стати фундаментальним у традиції канонічного права, незважаючи на глибокі відмінності та нововведення, засновані на приписах Святого Письма, а також на декретах соборів і рескриптах та конституціях великих пап – суддів і законодавців. Стаття констатує, що з XII ст. римське право позначає подальший розвиток канонічного права. Воно надає йому досі невідомі строгість визначень і формулювань, точність дефініцій, концептуальні рамки. Системне викладення церковного права в університетах є одним з принципових свідчень середньовічного інтелектуального світу.

Наявність сотень уривків великих Отців Церкви – текстів, які часто наділені релігійним значенням і багаті застереженнями, порадами, етичними судженнями, хоча й не мають суворо юридичного характеру – надає «Декрету» Граціана особливої якості. Право і теологія, юридичні норми та морально-релігійні правила співіснують у Декреті. Але Граціан дав передумову для розмежування між двома сферами, яке буде всебічно обґрунтовано в доктринах великих каноністів класичної доби. Автор доходить висновку, що Граціан започаткував надзвичайно важливу доктринальну дисоціацію. Підтримане і збагачене римським правом, канонічне право набуло своєї автономії, а теологія також утвердила свої цілі, свою область, свої методи.

Ключові слова: канонічне право, римське право, соборні канони, папські декрети, патристика, капітулярії.

V. A. Sanzharov. Origins and Sources of Canon Law in Western Europe Before the Gratian Decree

The article is devoted to the selection and revision of the main sources that formed the basis for the creation of canon law in late antiquity and the early Middle Ages. Gratian gathered into a single compilation about 4000 texts covering the entire spectrum of juridical relationships within the Church: sources of law, nominations and powers of the regular and secular clergy, procedural norms in ecclesiastical cases, crimes and sanctions of a religious nature, juridical rules of the sacraments, including marriage, which from the early Middle Ages until the modern age was, as a sacrament, thought to be within the competences of the Church. The categories of sources that provided Gratian with material for the *Decretum* are identified: canons of councils, papal decrees, patristic texts, Roman law, Carolingian capitulations, and forged legal texts (the so-called "pseudo-Isidorean component"). It analyzes the extent to which certain legal monuments of previous epochs influenced the structure and composition of Gratian's "Decree".

Roman law had been adopted by the early medieval Church ("*ecclesia vivit iure Romano*") and was to be fundamental in canon law tradition, despite the profound differences and the innovations based on scriptural precepts and the elaborations of councils and great pope judges as well as legislators. The article states that since the twelfth century Roman law signifies the further development of canon law. It gives him the rigor of formulations, the accuracy of definitions, conceptual framework. Systematic teaching of church law in universities is one of the fundamental evidences of the medieval intellectual world.

The presence of hundreds of passages by the great Fathers of the Church – texts often endowed with religious significance and rich with admonitions, advice, ethical judgements, although not strictly legal in nature – gives Gratian's *Decretum* a particular quality. Law and theology, legal rules and moral-religious rules coexist in the *Decretum*. Although it was Gratian himself who provided the premise for a distinction between the two spheres, which will be comprehensively substantiated in the doctrines of the great canonists of the classical age. The author concludes that Gratian initiated an extremely important doctrinal dissociation. Supported and enriched by Roman law, canon law gained its autonomy, and theology also established its tasks, its field, its methods.

Key words: Canon law, Roman law, Council canons, papal decrees, patristic, capitulaires.

Постановка проблеми. Праця Граціана по канонічному праву з'явилася близько 1140 р., саме тоді, коли організоване та офіційно санкціоноване викладання права затвердилося в Болоньї. Метою «Гармонії суперечливих канонів» («Concordia discordantium canonum») Граціана було примирити різні канонічні традиції та приписи в інтелектуально послідовну та єдину систему. Починаючи з XVI ст., вчені займалися питанням про безпосередні джерела Граціана, аналізом та ідентифікацією творів, з яких Граціан взяв певний текст, чи то fontes formales [13, с. 217–240]. У своє видання «Декрету» Граціана Е. Фрідберг включив розширений розділ «Які збірки канонів використовував Граціан» з таблицями, що порівнюють працю Граціана і 15 дограціанських канонічних збірок і збірок речень [2, кол. XLII–LXXV]. Е. Фрідберг чітко продемонстрував, що, як правило, Граціан не черпав свої тексти з оригінальних творів, а зазвичай брав їх із більш ранніх канонічних збірок. При постулюванні джерел, використаних Граціаном, діє принцип економії: спеціалісти вважають прямим джерелом Граціана попередню збірку за умови якщо принаймні деякі її тексти не знайдені в іншій колекції, яка вже є джерелом для Граціана. Такий підхід, одночасно з введенням в науковий обіг нових рукописів, дозволив суттєво скорегувати висновки зроблені в другій половині XIX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наприкінці XX ст. були перевидані класичні роботи А. Ветулані (1901–1976) та Ш.Г. Кютнера (1907–1996), які досліджували значення і можливі шляхи залучення римського права до «Декрету» [10; 6]. В новому столітті роботи Хосе Мігеля В'єхо Хіменеса та Андерса Вінрота підсумували досягнення в цій царині [11; 12; 14; 16]. Останнім часом дослідницька увага прикута до вивчення і видання матеріалів канонічних колекцій раннього Середньовіччя (Лінда Фаулер-Магерл, Тітус Ленхер, Сьор Марі-Сесіль Мінін; Іво Шартрський; Мартін Бретт, Брюс Брасінгтон, Пшемислав Новак, Крістоф Ролкер; «Полікарп»: Уве Хорст, Міхаель Кляйн; перша редакція «Декрету Граціана»: Андерс Вінрот, Тревіс Бейкер, Себастьян Райдер Безерра, Джон Берден, Джон Н. Діллон, Мелоді Х. Айхбауер, Кетрін Хіндлі, Сара Іфт, Корі Айзекс, Амелія Кеннеді, Джин Кім, Кевін Лорд, Емілі Ульріх, Аарон Ванідес, Елізабет Вальгенбах та інші) [5; 9], декретів соборів та папських конституцій, псевдо-ісидорійського комплексу (Клаус Зехіель-Екес, Ерік Найббс, Карл Убл, Даніель Ціманн, Йоганнес Фрід, Карл-Георг Шон, Рудольф Шиффер, Семіх Гейнен) та теологічної складової в граціанівському канонічному праві та попередніх спробах його розробки [15].

Метою нашого дослідження є виділення та перегляд основних джерел, які становили основу створення канонічного права протягом пізньої античності та раннього середньовіччя. Завдання статті проаналізувати, якою мірою ті, чи інші юридичні пам'ятки попередніх епох вплинули на структуру і склад «Декрету» Граціана.

Результати. Основні великі категорії джерел, які надали Граціану матеріали для «Decretum»: канони церковних соборів, папські декрети, патристичні тексти, римське право, капітулярії Каролінгів, а також значна частина підроблених юридичних текстів, теологічні та неканонічні джерела. Крім того Граціан цитував біблійні тексти та псевдоапостольську літературу у формі так званих канонів апостолів.

Граціан використав майже дві сотні розділів східних Соборів: від Нікейського до Константинопольського 869 р.; близько сотні розділів з африканських Соборів пізньої античності; понад двісті розділів надали іспанські Собори (наприклад, розділ, який виправдовував обмеження традиційних прав власності церкви); канони галліканських соборів східного Франкського королівства епохи Каролінгів. За допомогою цих текстів він зберіг значну частину церковного права Меровінгів і Каролінгів. Багато канонів соборів, що відбувалися в Римі, були взяті з каролінгських джерел. Собори X і XI століть, до григоріанської реформи, надали Граціану лише кілька текстів. Соборні канони з періоду між 1070 і 1140 рр. також складають лише невелику добірку. Граціан також включив до «Декрету» канони двох Латеранських соборів 1123 і 1139 рр. Соборні декрети 1139 р. були останніми текстами, які він помістив у «Decretum» [5; 9].

Справжні папські декреталії в Граціана поширюються від найдавніших збережених грамот папи Сіріція (384–399) до єдиного декрету папи Інокентія II (1130–1143), що є датованою ознакою «Декрету». Особливо багато декреталій пап Льва I (440–461), Геласія I (492–496), Григорія I (590–604) та Миколи I (858–867). Граціан найчастіше використовував фрагменти листів із реєстру папи Григорія I (зафіксовано 266 запозичень). Довгий час вчені допускали безпосереднє знайомство Граціана з реєстром, але не так давно П. Ландау довів майже всі тексти без винятку походять із канонічних збірок, що передували Граціану [7, с. 125–140]. Реформаторські збірки періоду григоріанської реформи надали матеріал по Геласію I та Миколі I.

Більше чверті розділів (1200, з яких 1022 сучасна наука визнає автентичними) праці Граціана взяті з святоотцівських (патристичних) джерел. Левову частку святоотцівських текстів забезпечують латинські отці Амвросій, Августин, Григорій I та Єронім, причому Августин значно переважає решту. Серед грецьких отців Граціан цитував насамперед Іоанна Златоуста, Орігена та Василя. Більшість із цих текстів уже міститься в першій редакції твору Граціана; лише у випадку з уривками з Амвросія Граціан додав більшість текстів до другої редакції «Декрету». Сучасні дослідники припускають, що Граціан використав для цих текстів принаймні дві досі невідомі святоотцівські флорилегії. Доведено, що Граціан також звертався до твору псевдо-Августина з XI ст. Святоотцівські тексти в цілому розподілені по «Декрету» досить нерівномірно. Їх особливо багато в розділі таїнств і в темах, що мають відношення до моральної теології: в питаннях про милосердя, клятви, ересь, справедливу війну тощо вони містять більше двох третин тексту. Численні

святоотецькі уривки стосуються десятини, лихварства, шлюбу та відлучення. Натомість отці Церкви надали лише кілька розділів з процесуального права.

Граціан перейняв невелику кількість текстів римського права з більш ранніх канонічних збірок. Навпаки, близько 200 текстів римського права було включено в «Декрет» без посередництва попередніх збірників [4; 11, с. 1–19; 12, с. 375–414]. А. Ветулані дійшов висновку, що римсько-правові тексти влилися в «*Decretum*» на пізній фазі його складання, можливо, лише після смерті Граціана [10]. С. Кюттнер висловив припущення про можливі запозичення з вестготських правових джерел [6]. Дослідження останніх десятиліть підтвердили тезу про пізню інкорпорацію римсько-правових текстів в «Декрет» і не знайшли доказів для припущення, що вставки з римського права були зроблені вже в завершеному роботу (всі тексти римського права наявні в другій редакції «Декрету») [14, с. 251–260]. Римське право переважно цитувалося з питань процесуального права. Граціан використовував тексти римського права виключно з дограціанських канонічних збірок і з *Corpus iuris civilis* [4].

Інтенсивні порівняння розділів Граціана з дограціанськими канонічними збірками дозволили дослідникам виключити з прямих джерел Граціана деякі з колекцій, виділених Фрідбергом. Разом з цим була підтверджена центральна роль колекцій, що приписують Іво Шартрському [8, с. 1–49] для компіляції Граціана. Можна з упевненістю стверджувати, що Граціан ревно використовував «Панормію» Іво, яка була найпоширенішою канонічною збіркою в Європі першої половини XII ст. Наразі більшість спеціалістів підтримують висновок, що саме знайомство зі збірками Іво Шартрського стало вирішальним поштовхом для починання Граціана. «Панормія» широко використовувалася для першої редакції «Декрету» [8, с. 248–289; 16, с. 183–190]. Друге місце займає також приписувана Іво «*Collectio tripartita*», використання якої Граціаном не викликає сумнівів, особливо як джерела для багатьох соборних канонів і декретів. Третя частина останнього твору є уривком із «Декрету» Іво Шартрського, якого, згідно з останніми дослідженнями не було серед безпосередніх джерел Граціана (серед небагатьох відомих рукописів «Декрету» Іво не зафіксовано жодного італійського). «*Tripartita*» інтенсивно використовувалася лише для другої редакції Граціанового «Декрету». Іво Шартрський починає першу книгу «Панормії» темами християнської віри та таїнств хрещення, конфірмації та Євхаристії. Від таїнств і сакраменталій він звертається до прав духовенства та ієрархічного устрою Церкви. Як і Граціан, він розглядав шлюбне право лише ближче до кінця (книги VI–VII). Орієнтація на таїнства, а отже, і на теологію більш помітна в Іво, як у його «*Raportia*», так і в «*Decretum*», ніж у Граціана. Колекція єпископа Ансельма Луккського (1036–1086) була використана як джерело в обох редакціях Граціана [1]. Ансельм, безпосереднє використання якого Граціаном вважається доведеним всіма сучасними дослідниками, запропонував наступну організацію матеріалу: на початку першої книги він трактував примат папи, потім розглянув право звернення до апостольського престолу, далі правила процедури. Питання духовної хіротонії розглядається значно пізніше у другому розділі збірника. На відміну від Ансельма, саме різка юридична диференціація Граціана в його трактуванні правових джерел і єдність викладу закону висвячення, обов'язків і прав духовних посад у першій частині «Декрету» виділяє план його колекції. До числа безпосередніх джерел Граціана також відносять дві італійські збірки канонів початку XII ст.: колекція кардинала-диякона Григорія з титулом св. Хрїзогона «Полікарп» (близько 1111–1113 pp.) і «Збірка в трьох книгах» періоду 1113–1120 pp. Саме звідти він взяв значну частину своїх псевдоісидорійських текстів та багато святоотецьких уривків, які були відзначені у виданні Фрідберга «без походження». До «Полікарпа» Граціан часто звертався в першій, а до «Збірки в трьох книгах» в другій редакціях свого твору. Можливо, основні джерела, використані для складання «Декрету», не всі були доступні Граціану на початку його роботи.

«Псевдоісидор» – загальна назва наймасштабнішої та найвпливовішої канонічної підробки Середньовіччя [3]. Назва походить від імені єпископа Ісидора Меркатора, що в передмові називає себе автором. Здається певним, що весь комплекс був більш-менш завершений між 847 і 852 pp., фальсифікатори працювали в церковній провінції Реймс і використовували рукописи Корбі. Незважаючи на численні спроби, ідентифікувати підробників досі не вдається. Нещодавно Клаус Зехіель-Екес (1959-2010) зібрав деякі докази того, що одним з них міг бути абат Корбі Пасхасій Радбертус (842–847). Треба зазначити, підробки не вигадані, а зібрані, як мозаїка зі справжніх текстів (Біблія, римське право, франконське законодавство, діоцезальні статuti, богословські твори, історичні праці та інше) [17, с. 37–90]. Комплекс підробок виник у 2-й чверті IX ст. на території нинішньої Східної Франції і складається щонайменше з п'яти канонічних колекцій:

1. «*Hispana Gallica Augustodunensis*», отенський рукопис, фальсифікація іспанської збірки соборів і папських листів IV–VIII ст.

2. «*Capitularia Benedicti Levitae*» («Капітулярія диякона Бенедикта») збірка підробок капітуляріїв франкських правителів VI–IX ст. Автор, на честь якого названо збірник, стверджував, що лише завершив і оновив відому збірку абата Ансегіса Фонтанелльського, який помер у 829 р.

3. «*Capitula Angilramni*» коротка збірка з кримінально-процесуального права, яку, начебто, папа Адріан I передав єпископу Ангіраму з Меца.

4. Велика колекція близько 100 підроблених папських листів, більшість з яких, як вважають, надійшли від римських єпископів перших трьох століть.

5. «*Collectio Danieliana*».

Загалом відомо близько 100 більш-менш повних рукописів фальшивих декретів IX'XVI ст. Останніми дослідженнями встановлено, що припущення про широке використання Граціаном псевдо-Ісидора можна виключити. Лише для кількох уривків вдалося довести, що він копіював тексти безпосередньо з псевдо-Ісидорійських декретних рукописів.

Теологічні та неканонічні джерела. Біблійні уривки часто стояли поруч із канонами Соборів і декреталями пап у правових збірниках григоріанської епохи до Граціана. Граціан порушив цю традицію, оскільки він не прийняв жодного біблійного тексту серед своїх авторитетів, а цитував Біблію лише у своїх дікта (коментарях). За сучасними уявленнями в цьому він наслідує «Liber de misericordia et iustitia» Адельгера Лютіхського (Алгера Льежського). Проте текстові запозичення Граціана з Алгера обмежені невеликими частинами *Decretum*, зокрема *Causa 1*. Граціан використовує або пояснює близько 230 біблійних уривків [15]. Головним джерелом богословських текстів була «Колекція богословських речень майстра А.», ймовірно, Елмера Кентерберійського в її розширеній версії. Ці тексти переважно сконцентровані в розділах про каяття, висвячення, а також шлюбне право. Граціан уникає буквального тлумачення біблійних заповідей, віддаючи перевагу тлумаченням алегоричним. За висловом Г. Лебра, Святе Письмо, як алегорична модель, відіграє оживлюючу функцію для встановлення нового права церкви [15]. Численні дослідження аналізують виправданість, характер і подробиці цитування біблійних текстів та псевдоапостольської літератури («канони апостолів»). З псевдоапостольських писань використовуються лише канони апостолів (17 з 50 канонів), ці тексти раннього церковного права пройшли весь шлях до сучасної кодифікації права католицької церкви лише через «Декрет» Граціана.

Серед неканонічних джерел Граціана були розділи з теорії права в «Етимологіях» (*Etymologiae*) Ісидора Севільського. Можливо, що Граціан мав під рукою повний текст Ісидора або принаймні уривок, що містить п'яту книгу його твору. Серед нововведень Граціана було використання Ісидора, коли він обговорював юридичну теорію та доктрину правових джерел в перших двадцяти розрізненнях «Трактату про закони». Граціан оцінює юридичну силу джерел, часто ранжуючи їх відповідно до важливості. Методологічно він припускає, що сила канонів може бути обмежена причиною, особою, місцем і часом, – ймовірно, запозичення від Ісидора Севільського («*ex causa, ex persona, ex loco, ex tempore*»). Дослідники вважають цілком імовірним, що Граціан також був знайомий з науковим методом ранньої схоластики, особливо з «*Sic et non*» Абеяра.

Висновки і перспективи. Таким чином, протягом останніх років інтенсивні порівняння розділів Граціана з дограціанськими канонічними збірками досить напевно виявили безпосередні джерела окремих розділів Граціана. Отець канонічного права черпав свої тексти переважно з семи дограціанських збірок канонів і речень: колекції єпископа Ансельма Луккського, «Панормії» Іво Шартрського, «*Collectio tripartita*», скоріш за все, того ж таки Іво, колекції кардинала-диякона Григорія з титулом св. Хрїзогона «Полікарп», колекції «Збірник у трьох книгах», «Liber de misericordia et iustitia» каноніка Адельгера Лютіхського (1060–1131) і «Сентенцій магістра А.», імовірно, Елмера Кентерберійського. Римське право було прийнято ранньосередньовічної Церквою і мало стати фундаментальним у традиції канонічного права, незважаючи на глибокі відмінності та нововведення, засновані на приписах Святого Письма, а також на декретах соборів і рескриптах та конституціях великих пап – суддів і законодавців. З XII ст. римське право позначає подальший розвиток канонічного права. Право і теологія, юридичні норми та морально-релігійні правила співіснують у Декреті. Але Граціан дав передумову для розмежування між двома сферами, яке буде всебічно обґрунтовано в доктринах великих каноністів класичної доби. Граціан започаткував надзвичайно важливу доктринальну дисоціацію. Підтримане і збагачене римським правом, канонічне право набуло своєї автономії, а теологія також утвердила свої цілі, свою область, свої методи. Реалізація останніми роками амбітних проектів по вивченню та науковому, критичному виданню середньовічних правових джерел відкриває нові можливості для подальшого аналізу цих юридичних пам'яток, перевірки відповідності наших уявлень про створення системи церковного права дійсному стану речей. Потребують переосмислення релігійний, соціологічний, культурний, психологічний і, насамперед, юридичний та інституціональний аспекти феномену церковного права.

Список використаних джерел:

1. Anselmi episcopi Lucensis *Collectio canonum* / rec. F. Thaner. Oenipont: Librariae academicae Wagnerianae, 1906'1915. 519 s.
2. *Corpus Iuris Canonici* / hrsg. E.A. Friedberg, A.L. Richter. Leipzig: Tauchnitz, 1879. Bd. 1. CIV, 1472 col.
3. *Decretales Pseudoisidorianae et Capitula Angilramni* / hrsg. P. Hinschius. Aalen: Scientia Verlag, 1963. CCXXXVIII, 771 S.
4. Gaudemet J. *Formation du droit canonique et gouvernement de l'Église de l'Antiquité à l'âge classique*. Strasbourg: Presses universitaires de Strasbourg, 2008. 488 p.
5. Kéry L. *Canonical collections of the early Middle Ages (ca. 400-1140): a bibliographical guide to the manuscripts and literature*. Washington: Catholic University of America Press, 2000. 311 p.
6. Kuttner S., Landau P. *Gratian and the Schools of Law, 1140-1234*. London : Routledge, 2018. 376 p.

7. Landau P. Das Register Papst Gregors I. im Decretum Gratiani. *Mittelalterliche Texte: Überlieferung-Befunde-Deutungen* / hrsg. R. Schieffer. Hannover: Hahn, 1996. S. 125–140.
8. Rolker C. Canon Law and the Letters of Ivo of Chartres. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2010. XIII, 386 p.
9. Szuromi S.A. Pre-Gratian Medieval Canonical Collections: Texts, Manuscripts, Concepts. Berlin: Frank & Timme, 2014. 155 p.
10. Vetulani A. Sur Gratien et les Décrétales / éd. W.Uruszczak. Aldershot, Hampshire: Variorum, 1990. 611 p.
11. Viejo-Ximénez J.M. El Derecho romano “nuevo” en el Decreto de Graciano. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*. 2002. Bd. 88. S. 1–19.
12. Viejo-Ximénez J.M. La recepción del Derecho romano en el Derecho canonico. *Ius ecclesiae*. 2002. Vol. 14. P. 375–414.
13. Viejo Ximénez J.M. La investigación sobre las fuentes formales del Decreto de Graciano. *Initium: Revista catalana d'història del dret*. 2002. N°7. P. 217–240.
14. Viejo Ximénez J.M. Les étapes de l'incorporation des textes romains au décret de Gratien. *Revue de droit canonique*. 2001. Vol. 51. N° 2. P. 251–260.
15. Wei J.C. Gratian the theologian. Washington: Catholic University of America Press, 2016. XVII, 355 p.
16. Winroth A. Roman Law in Gratian and the Panormia. *Bishops, Texts, and the Use of Canon Law around 1100: Essays in Honour of Martin Brett* / ed. B. Brasington. Aldershot: Variorum, 2008. P. 183–190.
17. Zechiel-Eckes K. Ein Blick in Pseudoisidors Werkstatt: Studien zum Entstehungsprozeß der Falschen Dekretalen mit einem exemplarischen editorischen Anhang. *Francia*. 2001. Bd. 28. S. 37–90.